

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تذکیر عمل و عقیده

در ماه بندگی

از بیانات مرجع عالیقدر

حضرت آیت الله العظمی حاج سید صادق حسینی شیرازی دام ظلته

تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

از بیانات مرجع عالیقدر

حضرت آیت الله العظمی حاج سید صادق حسینی شیرازی دامت برکاته

به اهتمام: مؤسسه فرهنگی - مذهبی رسول اکرم صلی الله علیه و آله - کربلای معلی

چاپ: اول /

تیراژ: ۱۰۰۰۰

فهرست

- ۷ ..... امام جواد علیه السلام
- ۱۲ ..... ضرورت تضرع در زمانه ما
- ۱۷ ..... تزکیه اعمال؛ مفهوم و کاربرد
- ۲۴ ..... ضرورت اقامه دین
- ۲۷ ..... تقدیم واجب بر مستحب
- ۲۹ ..... امیر مؤمنان علیه السلام؛ فرضیه‌ای فراموش شده
- ۳۴ ..... سیاست های اقتصادی حکومت امیر مؤمنان علیه السلام
- ۴۲ ..... نقش نظارتی حکومت از منظر امیر مؤمنان علیه السلام
- ۴۴ ..... پایان سخن

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين والسلام والصلاة على محمد
وأهل بيته الطيبين الطاهرين^١

در آستانه ماه مبارک رمضان هستیم. این ماه مبارک - به امید خدا - همانند هر سال بر ما می‌گذرد و به توفیق و معونت الهی به سر می‌رسد. در این میان ما می‌مانیم و توشه‌ای که از این سفر ضیافت الهی برچیده‌ایم. خیلی‌ها با دستان پر این ماه را سپری می‌کنند برخی کمتر و بعضی بیشتر، برخی هم چیزی گیرشان نمی‌آید. پس حیف است از این ماه مبارک بهره کافی نبریم.

امام جواد علیه السلام

مرحوم سید بن طاووس رحمته الله از حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام روایتی را از امام جواد علیه السلام در شب اول ماه مبارک رمضان نقل

---

۱. بیانات مرجع عالیقدر حضرت آیت الله العظمی سید صادق حسینی شیرازی رحمته الله در گردهمایی مبلغان به مناسبت فرارسیدن ماه مبارک رمضان ۱۴۴۱.

۸ ..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

فرمودند که در برگیرنده نکات ارزشمند و تنبیهات مفید برای ماست. به حق ادعیه مأثور امامان معصوم علیهم السلام دریای زخاری از معارف را در خود جای داده است که هر تشنه معرفت را سیراب می‌کند.

حضرت امام جواد علیه السلام در اواخر این دعا جمله‌ای چنین دارد: «**وَزَكِيَّتِ فِيهِ أَعْمَالُنَا**»^۱ بار پروردگارا، (این ماه مبارک رمضان در حالی به سرانجام برسد) که اعمال ما را در آن تزکیه کرده باشی». حضرت امام جواد علیه السلام در این جمله کوتاه ما را منتهی می‌کند به اینکه وجه اهتمام ما و امل و هدف ما در این ماه مبارک باید صرف این شود که اعمالمان در آن پذیرفته درگاه الهی شود و تزکیه گردد. تزکیه اعمال در ماه مبارک رمضان می‌باید از اعمال دریافت های معنوی ما در ماه مبارک باشد. در نتیجه، زنان

---

۱. إقبال الأعمال.

امام جواد.....۹

و مردان مؤمن در هر گوشه از دنیا که باشند علی القاعده اعمالی اعم از واجب و مستحب، واجبات هم چه عینی و چه کفایی را انجام می‌دهند و از محرمات اجتناب می‌ورزند. این اهتمام مؤمنان در ماه مبارک رمضان است. مضافاً بر آن تصحیح اعتقادات و عنایت ورزیدن به اخلاق بیش از پیش در برنامه مؤمنان در این ماه مبارک جا دارد. همه این امور را اگر خدای تبارک و تعالی تزکیه کند اجر و تأثیر دوچندان می‌یابد.

زکات به معنی نمو و رشد است. خریدن چیزی بیش از مبلغی که می‌ارزد زکات است. مثلاً برای کالایی که بهای آن یک میلیون است دو میلیون پرداخته شود. این کار زکات نامیده می‌شود، چون سبب نمو مال می‌شود، در «زکات» صدقه‌ای که اسلام بر برخی اموال قرار داده است هم انسان چیزی را در راه خدا می‌دهد و خدای متعال در عوض ده‌ها بار بیشتر از آن را در آخرت به او پاداش می‌دهد.

۱۰..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

دنیا پلی به جهان آخرت است، دالانی است که انسان را در آخرت به حیات ابدی اخروی می‌رساند و سرنوشت بهشتی یا دوزخی بودنش و حتی کیفیت حیات جاودانی اش در همین دنیا رقم خواهد خورد. تفاوت های بسیاری میان دنیا و آخرت صورت می‌گیرد. در اینجا انسان می‌تواند چیزی برای آخرتش بیندوزد، حتی اموالی را برای زندگی کوتاه مدت خود در همین دنیا ذخیره می‌کند، پولی کنار می‌گذارد و به وقت نیاز سراغ آن می‌رود. جهان آخرت این گونه نیست. هر چند آن جا سرای ابدی است، اما خبری از عمل نیست و انسان پولی در آنجا ندارد که بخواهد آن را صرف کاری بکند. پس باید فرصت زندگی کوتاه دنیا را غنیمت شمرد و در آن ذخیره‌ای برای آخرت اندوخته کرد.

زندگی اخروی به فرموده قرآن، آخرت «الْحَيَوان» است یعنی برای حیات پایانی نیست و مرگ واقعی وجود ندارد. مرگ فقط

امام جواد..... ۱۱

انتقال از جهانی به جهان دیگری است. از این رو اعمال انسان در جهان آخرت به اضعاف بسیار، در قالب حسنات یا سیئات، به او پس داده خواهد شد. منظور حضرت امام جواد علیه السلام از تزکیه اعمال همین مضاعف گشتن آن‌ها به اضعاف بسیار است. پس مؤمنان در شب اول ماه مبارک رمضان از خواندن این دعا که آن را سید ابن طاووس در کتاب خود نقل کرده و در بحارالانوار علامه مجلسی هم آمده است غفلت نکنند. به ویژه در بند بند این دعا دقت کنند و با حضور قلب آن را بخوانند و متوجه باشند چه چیزی از درگاه الهی طلب می‌کنند.

از جمله اینکه ماه مبارک را در حالی پشت سر بگذارند که «**وَزَكِيَّتٍ فِيهِ اَعْمَالُنَا**». اعمال انسان در طول سال مثل نمازی که می‌خواند اجر و پاداشی دارد. اما اجر آن در این ماه مبارک چندین برابر خواهد بود. از طرف دیگر اگر بر کیفیت نماز و حضور قلب و درک معانی آن، توجه بیشتری مبذول کند، ثواب

۱۲..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

و اجر او نیز بارها و بارها بیشتر از نمازهای معمولی اش در بقیه اوقات سال خواهد بود. پس این فرصت نیک را غنیمت شماریم و به سادگی آن را از دست ندهیم.

ضرورت تضرع در زمانه ما

موضوع مهمی که امروزه همه جای دنیا مدتی است به آن گرفتارند و بای جهانی است. امیدوارم خدای تبارک و تعالی به برکت اهل بیت علیهم السلام هر چه زودتر و به طریقی آسان تر این بلای عظیم را از مردم دنیا رفع کند.

قطعاً دعا و استغاثه به درگاه الهی نقش مهمی در رفع این بلا و هر بلای دیگری دارد. قرآن کریم و روایات معصومین علیهم السلام هم تأکید مفصلی بر آن دارند. اما آنچه بسیار تکرار شده و اصرار زیادی بر آن شده، هم در قرآن کریم و هم احادیث شریف، موضوع تضرع است. قرآن کریم می فرماید: «فَأَخَذْنَاَهُمْ بِالْأَسَاءِ»

ضرورت تضرع در زمانه ما ۱۳

وَالضَّرَاءُ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ^۱؛ آن‌ها را به بلاها و آسیب‌ها گرفتار کردیم
شاید که [به درگاه الهی] تضرع کنند».

و در آیه‌ای دیگر فرموده است: **(لَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا**^۲
چرا هنگامی که مجازات ما به آنان رسید، [خضوع نکردند] و
تسلیم نشدند؟!«).

این آیه درباره یکی از اقوام سابق بوده است که ظلم بسیاری
می‌کردند و بر اثر ظلم به بلاهای زیادی گرفتار می‌شدند و
عاقبت به هلاکت آن‌ها منتهی شد. خدای متعال در این آیه
می‌فرماید: آن‌ها چرا تضرع نکردند؟! یعنی اگر از خود ابراز
ندامت می‌کردند و به درگاه الهی تضرع می‌ورزیدند، چه بسا

---

۱. سوره انعام، آیه ۴۲.

۲. سوره انعام، آیه ۴۳.

۱۴ ..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

خدای متعال آن بلاها را از آنها برمی گرداند؛ چیزی که با قوم یونس کرد. قوم یونس که داستان ایشان مفصل است با تضرع بلای الهی را از خود رفع کردند.

از مسائل مطرح در این بلاهای فراگیر و عظیم همین موضوع تضرع است که غالباً از آن غفلت می شود؛ بلاهایی که اسباب پریشانی مردم می گردند و کار زندگی و اقتصاد مردم را مختل می سازند، مانند همین وبای عمومی که مایه تحیر همگان شده است.

اما تضرع چیست و چگونه است؟ هنگامی که انسان از خدای متعال درخواست می کند و برای استجاب دعا خود اصرار می ورزد، خوب است که با شکستگی خاطر و گریه و نهایت فروتنی باشد. از این حالات به تضرع یاد می کنند. آنقدر تضرع در دعا اهمیت دارد که خدای متعال هم در قرآن کریم آن را خواستی و از مسائل معتنا به در هنگام گرفتاری به بلاها می داند و اینکه

ضرورت تضرع در زمانه ما ۱۵

باید دعای آن‌ها الزاماً با حال تضرع انجام شود. درباره قومی که بلای خدا به هلاکت آن‌ها منجر شد، خدای متعال فرمود: **«لَوْلَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا؛** پس چرا هنگامی که عذاب ما به آنان رسید تضرع نکردند».

پس ما هم در این وبای جهانی راهی جز تضرع به پیشگاه ربوبی نداریم. همه مؤمنان، زن و مرد، پیر و جوان باید دست دعا به درگاه الهی بلند کنیم، خواه درخانه یا در اماکن عمومی و به صورت دسته جمعی دعا و تضرع کنیم. باید در همه احوال دعا، چه در نماز شب، چه در سجده‌ها، چه در قنوت نمازها و اوقات دیگر دعاهایمان با حال ناله و تضرع باشد. خصوصاً در این ماه مبارک رمضان که به ما رو کرده است و دعا و استغاثه در آن فضیلتی بیش از دیگر اوقات سال دارد، بر تضرع و پافشاری در دعا مداومت بیشتری کنیم. قبولی دعا در این ماه بیش از ماه‌های دیگر سال است. در روایاتی ماه مبارک رمضان را ماه استجابت دعا خوانده‌اند.

۱۶..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

در حال تضرع هم باید نام معصومین علیهم السلام را آورد و به آن‌ها توسل جست. متواتر از ائمه معصومین علیهم السلام و شخص رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل شده که در دعاهای خود از رسول خدا صلی الله علیه و آله و حضرت امیر مؤمنان صلوات الله علیه و حضرت فاطمه زهرا علیها السلام و امام حسن مجتبی علیه السلام و امام حسین علیه السلام و بقیه ائمه طاهرین علیهم السلام تا حتی حضرت امام زمان علیه السلام درخواست کنیم. هم بخواهید که آن‌ها حاجت‌های شما را روا کنند و هم آن‌ها را در دعاهای خود به درگاه خدای متعال شفیع قرار دهید. توسل و تضرع به درگاه اهل بیت علیهم السلام بخشی از دعا به شمار می‌رود. در روایت‌ها این مسائل مطرح شده است: «لا فرق بینک و بینهم الا انهم عبادک»^۱ تفاوتی میان تو (پروردگار جهانیان) و آن‌ها [در استجاب دعا] نیست جز آنکه آن‌ها بندگان تو [و آفریده‌های تو] هستند».

---

۱. مصباح التهجید و سلاح المتعبد، ج ۲، ص ۳.

تزکیه اعمال؛ مفهوم و کاربرد..... ۱۷

همان اختیاراتی که خدای عالمیان دارد، همان را به چهارده معصوم علیهم السلام عنایت کرده است و ایشان از جانب خدای متعال انجام می دهند. این کار همان گونه که آیات قرآن کریم و روایات ائمه معصومین علیهم السلام مشعر به آن است بسته به عزم و اراده ماست. اگر عزم خود را در این ماه مبارک جزم کنیم و با اراده محکم برای رفع این بیماری دعا کنیم، آن هم به شیوه‌ای آسان و سریع، امید آن می رود که خدای متعال اجابت کند. رفع این بیماری از مؤمنان و تعجیل در بهبودی آن‌ها و حفظ آنانی که به آن مبتلا نشده اند، موضوع مهمی است که در دعاهایمان آن را باید از درگاه الهی مسئلت کنیم.

تزکیه اعمال؛ مفهوم و کاربرد

مسئله دومی که مطرح است موضوع تزکیه اعمال در این ماه مبارک است. «**وَزَكَّيْتُمْ فِيهِ أَعْمَالَنَا**»؛ بار خدایا، اجر اعمال ما را در ماه مبارک رمضان مضاعف گردان؛ اعمالی که خداپسند

۱۸ ..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

است و از جانب او ما را بدان سفارش کرده است، خواه این سفارش بر سبیل استحباب بوده یا از واجبات به شمار آید. واجبات هم اعم از عینی و کفایی آن. اجر و حسناتی که خدای تبارک و تعالی برای این اعمال در نظر گرفته به مراتب بیشتر است.

صحبت از واجب و مستحب به میان آمد. ذکر این نکته به ویژه در این ماه مبارک برای مؤمنان سودمند است، که تا چه اندازه باید به مستحبات پرداخت؟ در عمل به واجبات، چه عینی و چه کفایی بحثی نیست. اینها واجب‌اند و از جانب خدای متعال بر ما فرض شده‌اند. اما مستحبات که صد البته اهمیت و برکات زیادی در زندگی ما دارند، مایه تقرب بیشتر ما به درگاه الهی و پربرتر شدن کارنامه اخروی ما هم می‌گردند. با این حال تا چه اندازه باید به مستحبات پرداخت؟

امیر مؤمنان علیه السلام در کتاب ارجمند نهج البلاغه فرموده است:

تزکیه اعمال؛ مفهوم و کاربرد..... ۱۹

«لَا قُرْبَةَ بِالنَّوَافِلِ إِذَا أَضْرَّتْ بِالْفَرَائِضِ»^۱ با مستحبات نمی توان به خدا نزدیک شد، اگر به واجبات زیان رسانند».

خدای متعال فرائضی دارد و نوافلی. فرائض مثل نماز ظهر و عصر و نوافل مثل نماز شب. حدود وقت فرائض واجب و حتی برخی نوافل را هم در قرآن معین کرده است: «أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنِ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا»^۲ نماز را از زوال خورشید (هنگام ظهر) تا نهایت تاریکی شب (نیمه شب) برپا دار و همچنین قرآن فجر (نماز صبح) را؛ چراکه قرآن فجر مشهود [فرشتگان شب و روز] است».

شمار نوافل هم اندک نیست. نماز شب و دیگر اعمال مستحب ایام و ماه های سال، حسن خلق هم بخشی از آن امور

---

۱. نهج البلاغه، کلمات قصار، حکمت ۳۹.

۲. سوره اسراء، آیه ۷۸.

۲۰..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

مستحب به شمار می‌آید؛ در مقابل بخشی از آن که واجب است. زیارات ائمه معصومین علیهم‌السلام و دعاها و صلوات های مأثور که از ایشان علیهم‌السلام وارد شده است عموماً از مستحبات است که قدری از آن هم جزو مستحبات مؤکد است که سزاوار نیست بی دلیل ترک شود. ترک مستحبات اگر باعث موجهی نداشته باشد، عتاب در پی دارد، اما عقاب ندارد. در حالی که اگر کسی واجبات را بی دلیل ترک کند، مستحق عقاب است یا اگر کار حرامی را مرتکب شد، مجازات می‌شود. فرائض هم عده‌ای روزانه است مثل نماز و برخی هم در طول سال و در ایام و ماه‌های خاصی واجب می‌شود، مثل روزه ماه مبارک رمضان.

همان گونه که تقسیم بندی کردیم واجبات اعم از فرائضی است که باید انجام داد. پرهیز از محرمات هم از واجبات عینی است. خدای متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «**قُوا أَنْفُسَكُمْ**؛ خود را نگه دارید». بنا به این آیه انسان باید از خودش در برابر

ابتلا به حرام محافظت کند. پیش از هر چیز باید حرام‌ها را شناخت تا از ابتلا به آنها خود را حفظ کرد. حرام‌ها به نسبت زن و شوهر و پدر و مادر و شغل و سمت گاهی اندکی با هم تفاوت دارند. یعنی یک زن باید بداند که در رفتارش با شوهر از چه چیزهایی باید خودداری کند، شوهر نیز همین طور. پدر و مادر در قبال فرزندان یا برعکس فرزندان با پدر و مادر باید حیطه واجبات و حقوق آنها را به خوبی بشناسند و آن حقوق را ادا کنند و از حدودی که خدای متعال معین فرموده است در نگذرند. به همین نحو اگر پیش برویم همه نسبت به هم حقوقی دارند. خریدار و فروشنده، همسایه‌ها، ارحام، دوستان، همکاران، حتی حکومت‌ها نسبت به ملت‌ها و برعکس حقوقی دارند که شناخت آنها برای انسان‌ها لازم است. کسانی که توانایی درک و فهم آیات و تحلیل آنها را از قرآن کریم و احادیث عترت طاهره علیهم‌السلام دارند که به تفصیل این موضوعات بحث شده است

۲۲..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

و این دو، مرجع ما به سفارش رسول گرامی خداست که فرمود:
«کتاب الله وعترتي اهل بيتي؛^۱ میان شما دو چیز گران بها به جا گذاشتم: کتاب خدا و عترتم اهل بیتم».

کسانی هم که چنین تخصصی ندارند، با سؤال از اهل علم می‌توانند با واجبات و محرمات خود آشنا شوند.

فرمان الهی «قُوا أَنْفُسَكُمْ» بر هر زن و مردی واجب عینی است، در هر مرحله از زندگی و در هر سمت و منصبی که باشند، خواه عالم باشند یا کارگر یا کارمند، این وظیفه‌ای است که هرکس باید مواظبت کند و اجبی را ترک نکند یا به گناهی گرفتار نگردد. تا اینجا واجب عینی بود اما ادامه همین آیه چنین است: «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ»^۲ خود و خویشانان را از ابتلای

---

۱. الکافی (چاپ اسلامیة)، ج ۱، ص ۲۹۴.

۲. سوره تحریم، آیه ۶.

تزکیه اعمال؛ مفهوم و کاربرد..... ۲۳

به حرام نگه دارید. محافظت از زن و بچه و خویشان هم واجب است با این تفاوت که واجب کفایی است و نه عینی. انسان باید تلاش کند که زیردستان و متعلقین او، از زن و بچه و احیاناً پدر و مادر و حتی برادرزاده‌ها و خواهرزاده‌ها و در کل آن محدوده‌ای از آشنایان که فرمان او در نزد آن‌ها مطاع است در گناه نیفتند. باید آن‌ها را از ترک واجب یا فعل گناه بازدارد و در حد توان حفظ کند، اما این وظیفه را اگر شخص دیگری انجام داد، از گردن او ساقط می‌شود و دیگر بر او واجب نیست.

اگر انسان پدر و مادر فقیری داشته باشد که از عهده تأمین لباس، غذا یا مسکن خود بر نمی‌آیند، طبعاً بر او واجب است که خودش آن‌ها را تأمین کند. اما اگر شخصی این وظیفه را متقبل شد و خورد و خوراک آن‌ها را فراهم کرد و خانه و لباس شان را مهیا ساخت، دیگر این کار بر فرزند آن‌ها واجب نیست. این مثال مفهوم واجب کفایی را برای ما روشن می‌کند. واجب کفایی تا هنگامی وجوب دارد که کسی آن را انجام نداده

۲۴..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

است، اما به محض اینکه کسی انجام داد دیگر از عهده ما ساقط می‌گردد. برخلاف این، واجب عینی است مثل نماز ظهر و عصر که اگر هزار نفر هم آن را ادا کنند از نفر هزار و یکم ساقط نمی‌شود.

ضرورت اقامه دین

خدای متعال در آیه دیگر می‌فرماید: «شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ»^۱ از [احکام] دین، آنچه را به نوح درباره آن سفارش کرد، برای شما تشریح کرد و آنچه را به تو وحی کردیم و آنچه را درباره آن به ابراهیم و موسی و عیسی سفارش نمودیم که دین را به پا دارید».

روی سخن ما در آیه فوق دستور «أَقِيمُوا الدِّينَ» است.

---

۱. سوره شوری، آیه ۱۳.

ضرورت اقامه دین..... ۲۵

خدای متعال در این آیه دستور می دهد که دین قائم و برپا باشد. دین یعنی رواج خوبی ها در جامعه و زائل شدن بدی ها از آن. یعنی کسی به دیگری ظلم نکند، کسی تعدی نکند و همه افراد جامعه نسبت به کل جامعه مسئول باشند. این دستور الهی هم واجب کفایی است آن هم بر همه مردم دنیا. هر جای دنیا اگر کسی بتواند این واجب را اجرا کند، از دیگران ساقط می شود.

خطاب عمومی که در این آیه آمده است بسیار شبیه به خطاب های «**يَا أَيُّهَا النَّاسُ**» در آغاز بسیاری از آیات دیگر قرآن است. در اینجا نیز خطاب خدا عمومیتی دارد و به وسیله آن این فریضه را بر همگان واجب کفایی قرار داده است.

در آیاتی که خدای متعال با عبارت «**يَا أَيُّهَا النَّاسُ**» مطلبی را بیان فرموده است مقصود او همه مردم دنیا است. آری، همه مردم دنیا مسلمان نیستند و همه آن ها قرآن را کتاب آسمانی خود نمی دانند. با این حال این دستوری است الهی و دایره شمول آن

۲۶..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

فراتر از اسلام و مسلمانان است. در فرمایش های پیامبر خدا ﷺ و حضرت امیر مؤمنان علیه السلام و حضرت فاطمه زهرا علیها السلام و دیگر ائمه علیهم السلام خطاب «یا ایها الناس» بسیار به کار رفته است.

اما «أَقِمْوا الدِّینَ». اقامه دین همان گونه که گفتیم واجب کفایی است. بنابراین، هرکس در هر جای دنیا که باشد در حدّ کوشش و توان خود به اقامه دین باید عنایت ورزد. کسی ممکن است با پول خود در ساختن مساجد و حسینیه ها و مدرسه ها و تهیه وسایل و اسباب هدایت مردم در اقامه دین بکوشد. کسانی هم ممکن است با دانش و تخصص خود مثلاً در امر شبکه های ماهواره ای یا نشر کتاب ها و مجلات مفید و برخی هم با فعالیت در فضاهای مجازی و اشکال دیگر، به این وظیفه مهم که قرآن کریم هم بیان فرموده است مبادرت ورزند.

این یکی از واجبات کفایی است که تا هنگامی که «من فیه الکفایه» نیست واجب عینی است. فعلاً که «من فیه الکفایه» به

تقدیم واجب بر مستحب ۲۷

حد کافی وجود ندارد و عیناً بر همه واجب است. اگر این واجب ترک شود، بسیاری از فضیلت‌ها و ارزش‌ها به محاق نابودی می‌رود، ظلم و فساد در جامعه و فور می‌یابد و ارزش، بی ارزش می‌گردد و بدی و ناراستی همه‌گیر می‌شود و کم کم عدالت و فضیلت و ایمان از جامعه رخت می‌بندد.

پس همه مردم در احیا و اقامه دین خدا مسئول هستند. اگر هم کسی از عهده کاری بر نیاید، خدای عزوجل او را بیش از توانایی اش مکلف نکرده است اما باید واقعاً معذور باشد و در این کار مقصر نباشد.

تقدیم واجب بر مستحب

مرحوم سید محمد جواد عاملی یکی از بزرگان علمای اسلام و از شاگردان سید بحر العلوم بود. ایشان صاحب موسوعه فقهی بزرگی به نام مفتاح الکرامه است که در جایی از آن کتاب نوشته است که در یک ماه مبارک رمضان به برخی

۲۸..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

واجبات کفائیه مشغول شده بود و از آنجا که من فیہ الکفایه در آن جا نبود، آن کارها بر او واجب عینی شده و خود را موظف به انجام دادن آن‌ها کرده بود. آن ماه مبارک به این واجبات کفایی سپری شد و فرصت کافی برای انجام دادن نوافل و مستحبات آن ماه دست نداد.

این شیوه بزرگان علم بوده است که همواره واجبات را بر مستحبات مقدم می‌کردند و به این سخن مشهور مولا امیر مؤمنان علیه السلام عمل می‌کردند که می‌فرمود: «لَا قُرْبَةَ بِالنَّوَافِلِ إِذَا أُضْرَتْ بِالْفَرَائِضِ؛^۱ در انجام دادن مستحبات اگر سبب بازماندن از واجبات شود سودی نیست».

این یک اصل در عبادات و به طور کلی در دین است که هنگامی که نوافل موجب فوت فرائض و اصول شود، انجام

---

۱. نهج البلاغه، کلمات قصار، حکمت ۳۹.

امیرمؤمنان؛ فرضیه‌ای فراموش شده ۲۹

ندادن آن‌ها بهتر از انجام دادنشان است، و بلکه لازم است حتی ترک شوند. با در نظر داشتن این قاعده، توازن و تعادلی در همه ابعاد حاصل می‌گردد و به هر چیزی به قدر اهمیت و فایده‌اش توجه می‌شود. با این نگرش گاهی برخی اصول مهم دین دچار بی‌توجهی و اهمال می‌شود که به تبع آن زیان زیادی برای ما در برخواهد داشت.

امیرمؤمنان علیه السلام؛ فرضیه‌ای فراموش شده

از مهم‌ترین واجبات دین که روز به روز به دلیل کم‌توجهی عموم و خواص به آن، کم‌کم به فراموشی سپرده می‌شود و اقامه آن و زنده نگه داشتنش واجب کفایی است و از آنجا که در این زمانه «من فیه الکفایه» به حد کافی نیست، قطعاً واجب عینی است، مسئله دفاع از امیرمؤمنان حضرت علی صلوات الله علیه است. ایشان شخصیت بی‌نظیری دارد که کانون توجه قرآن و حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله بوده است. قرآن کریم از او به نفس

۳۰..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

پیامبر ﷺ تعبیر می کند، آنگاه که در داستان مباحله فرمود:

«وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ».

حاکمانی که در آن سده ها حاکم بودند، چه پیش از پیامبر اکرم ﷺ و چه پس از حکومت کوتاه امیر مؤمنان علیه السلام مانند معاویه و یزید و مروان و حکام بنی امیه و بنی عباس، بهره ای از فضائل نبرده بودند و مردم در زمانه آن ها با مشکلات و رنج های بسیاری دست و پنجه نرم می کردند. در این میان در حکومت کوتاه امیر مؤمنان علیه السلام که به پنج سال نکشید و بخش عظیمی از کره زمین را تحت سیطره خود داشت، وضع به کلی فرق می کرد. همه خاورمیانه به استثنای شام، تا اعماق اروپا و تا دل آفریقا همه از حضرت ایشان فرمان می بردند.

حدود هزار و چهارصد سال پیش حضرت امیر مؤمنان علیه السلام حکومتی در آن پهنه از زمین تأسیس کرد که از شرق تا غرب آن یک کشته سیاسی نبود. در حکومت آن حضرت با وجود

امیر مؤمنان؛ فرضیه‌ای فراموش شده ۳۱

پهناوری و وسعت زیاد آن به نحوی که برای رفتن از یک گوشه آن تا گوشه دیگرش ماه‌ها زمان می‌برد، ملت‌ها و اقوام متعددی که در آن به سر می‌بردند از امنیت کامل سیاسی بهره مند بودند. از میان این همه مردم کسی نبود که به دلیل توهین به حضرت کشته شده باشد و یا به سبب تمرد و نافرمانی سیاسی او را بکشند. حتی بالاتر از آن، حبس سیاسی هم گزارش نشده است. طبعاً این امپراطوری پهناور اسلامی بدون مخالف نبوده است. بودند کسانی که در میان مسلمانان می‌زیستند، از خود مسلمانان یا غیر آن‌ها و خط مشی و طرز فکری مخالف امیر مؤمنان علیه السلام داشته اند. انکار چنین موضوعی در حدّ محال است. با این حال هیچ مجازات سیاسی از قتل و حبس و تعذیب و جز آن در حکومت پهناور آن حضرت ثبت نشده است.

تاریخ حکومت حضرت امیر مؤمنان علیه السلام را که مرور کنیم با چیزی کاملاً متفاوت و از لونی دیگر روبرو می‌شویم. مدت

۳۲..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

کوتاه پنج ساله حکومت حضرت با سه جنگ بزرگ جمل و صفین و نهروان همراه شد. احوال این سه جنگ بزرگ در کتاب‌های تاریخ و حدیث مذکور است. با مرور آن‌ها از اخلاق و منش حضرت حیرت زده می‌شویم. چه تمردها که از حاکم چنین حکومت بزرگی کردند و در همه این غائله‌ها ایشان چه توهین‌هایی که متحمل شدند! اما حضرت علیه السلام در همه این ناملایمات با کمال خویشتنداری با معترضان و اهانت‌گران برخورد می‌کردند. تا آنجا که در هر یک از این سه جنگ به محض اینکه آتش جنگ فرو می‌خوابید و جنگجویان دشمن دست از جنگ می‌کشیدند، حضرت هم سلاح خود را بر زمین می‌گذاشت و جنگ را ادامه نمی‌داد. گذشته از آن با جنگ افروزان، کسانی که آتش جنگ را خود برافروخته بودند و موجب کشته شدن هزاران نفر شده بودند هم کاری نداشت؛ نه آن‌ها را به جزای کارشان کشت و نه کسی را حبس کرد.

امیر مؤمنان؛ فرضیه‌ای فراموش شده ۳۳

هرکس این رفتار حضرت را می‌دید یا بعدها می‌شنید دندان
حیرت به دهن می‌گرفت؛ چراکه این اخلاق در هیچ حاکمی
در هیچ جای دنیا نظیر و هم‌تا ندارد. در کجای جهان متمدن امروز
که ادعای آزادی دارد، می‌توان چنین حاکمی یافت که در برابر
اعتراض و توهین معترضان ساکت بنشیند و یا آنکه مقصران
جنگ را بی مجازات رها کند. چنین قضایایی در هیچ کجای
تاریخ بشر دیده نمی‌شود. در کجای جهان با مجرمان سیاسی
برخورد نمی‌شود، آن‌ها را اعدام نمی‌کنند یا در زندان‌های
طولانی مدت محبوس نمی‌کنند؟! اعدام و حبس سیاسی فقط
در حکومت امیر مؤمنان علیه السلام است که موضوعیت ندارد.

آیا نباید از چنین شخصیتی که هم در زمان خود و هم بعدها
گمنام مانده و حقش ادا نشده احقاق حق کرد؟ و آیا نه چنین
است که از مظلوم باید حمایت کرد؟ این کار از واجبات کفایی
است و تا هنگامی که «من فیه الکفایة» نباشد بر همه ما واجب

۳۴..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

عینی است. اما این کار مستلزم پیش‌نیازهایی است که در رأس همه آن‌ها شناخت کافی نسبت به تاریخ زندگانی حضرت و ابعاد ویژه آن است.

سیاست‌های اقتصادی حکومت امیرمؤمنان علیه‌السلام

از ویژگی‌های ممتاز و اعجاب برانگیز حکومت حضرت امیرمؤمنان علیه‌السلام اینکه کسی در حکومت پهناورش از ضعف اقتصادی و بر اثر گرسنگی نمرده است. چنین مواردی در همه حکومت‌های بعد و حتی قبل از او بوده است. مثلاً تاریخ از مرگ دردناک ابوذر غفاری، صحابی و الامقام پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله بر اثر گرسنگی در غربت و در تبعیدگاهی که خلیفه وقت او را به آنجا تبعید کرده بود خبر می‌دهد. اما در زمانه حکومتداری حضرت امیرمؤمنان علیه‌السلام هرگز چنین چیزی نبوده و به همین دلیل در تاریخ هم ذکر نشده است.

در کجای تاریخ آمده است که کسی شب را تا صبح از ترس

سیاست های اقتصادی حکومت امیرمؤمنان..... ۳۵

ایشان نخواستند که در حالی که در دوران خلفا و حاکمان دیگر فراوان افرادی از ترس حاکم شب را تا صبح می لرزیدند. پر است تاریخ از داستان افرادی که از ترس حاکم از شهر و دیار خود فراری شده اند و سر به بیابان و دره ها گذاشته اند.

آیا عقلاً دفاع از چنین شخصیتی واجب نیست؟ هر عاقلی به ضرورت خرد خود در می یابد که انسان و انسانیت به بزرگداشت نام و مقام حضرت امیرمؤمنان علیه السلام نیازی حیاتی دارد. شناساندن او به همه مردم دنیا و آشنا کردن آن ها با داستان های شگفت انگیز زندگی اش و سیره و اخلاق و منش و الایش به حق بزرگترین خدمت به بشر است.

مردم دنیا، نه فقط مسلمانان جا دارد که از حضرت علی علیه السلام در سامان دادن امور اقتصادی کشور یاد بگیرند. حضرت به گونه ای امور جامعه را سر و سامان می داد که یک گرسنه هم در آن سرزمین پهناور اسلامی وجود نداشت. آن هم در زمانی که

۳۶..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

وسایل ارتباطی و نقلیه مانند امروز نبوده است. اگر جایی قحطی می‌زد بسیاری از گرسنگی و نداری تلف می‌شدند. مثل امروز نبود که اگر جایی قحطی باشد از نقاط دیگر زمین با کشتی‌ها و هواپیماها به سرعت برای آن‌ها آذوقه فرستاده می‌شود. تا همین سده اخیر قحطی چندین کشور اسلامی را دربرگرفت و یکی دو سالی آسیب زیادی به مردم وارد کرد. با این توصیف، اینکه در حکومت امیر مؤمنان علیه السلام با آن گستره وسیعش، گرسنگی و قحطی جان کسی را نگرفته باشد و یا حتی فقر و نداری به گرسنگی منجر نشده باشد، امر عجیبی است که شایسته است آن را برای مردم دنیا بازگو کرد.

حضرت امیر مؤمنان علیه السلام در دوران حکومتش مسائل اقتصاد و معیشت مردم را به گونه‌ای برنامه ریزی کرده بودند که اگر مدتی در جایی باران نمی‌بارید و خشکسالی روی می‌داد، یا اینکه مرضی مثل وبا همه‌گیر می‌شد، کار به جایی نمی‌رسید که

سیاست های اقتصادی حکومت امیرمؤمنان..... ۳۷

گرسنگی جان مردم را بگیرد. این را مقایسه کنید با آنچه در کتاب های مشهور تاریخ مثل تاریخ طبری یا الکامل فی التاریخ ابن اثیر و یا مقدمه ابن خلدون، مفصل درباره تلف شدن مردم از این وقایع طبیعی مثل قحطی و بیماری آن هم بر اثر گرسنگی و کاهش مواد غذایی آمده است. در هر قصه ای هزاران نفر جان می دادند. چه مشقت هایی که در آن دوره ها مردم متحمل شدند! این اتفاق ها در ادوار مختلف در کشورهای اسلامی روی داد و در هر مورد هزاران نفر کشته به جا گذاشت اما در حکومت امیرمؤمنان علیه السلام با آن گستردگی اش هرگز گزارش نشده است.

اسلام و حکومت اسلامی را به تمام و کمال باید در سیره حضرت علی بن ابی طالب علیه السلام جست و گزیند و گرنه بنی امیه و بنی عباس افتخاری برای اسلام نیستند. حکومتی که در آن کشته سیاسی باشد، حبس سیاسی داشته باشد یا کسی در آن بر اثر گرسنگی بمیرد، گناه آن در درجه اول متوجه مسئول آن حکومت است و بعد از آن، بقیه مردم مسئول اند.

۳۸..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

ویژگی های منحصر به فرد تاریخ امیر مؤمنان علیه السلام را باید جوانان عزیز مطالعه کنند. جوانان در هر جای جهان، از کشورهای اسلامی یا غیر اسلامی باید تلاش ویژه ای را مبذول مطالعه تاریخ ایشان علیه السلام و آشنایی با ویژگی های حکومت ایشان کنند؛ اینکه حضرت چگونه حکومت کردند بی آنکه یک حبس سیاسی یا کشته سیاسی داشته باشند و دیگر اینکه چگونه اقتصاد مملکت پهناورش را سامان داده که هیچ کس از گرسنگی و فقر تلف نشد. آنگاه این مطالب را با داده های دنیای امروز قدری مقایسه کنند. ببینید در کجای دنیای امروز فقیر نیست و چقدر از گرسنگی جان می دهند، حتی در کشورهای پیشرفته هم که ثروت عظیمی دارند بسیاری از فقر و نداری رنج می برند در حالی که تاریخ در زمان امیر مؤمنان علیه السلام حتی یک نفر را مشخص نکرده است که سراسر عمرش فقیر بوده باشد. ممکن است فقیر بوده اما نه به این معنا که چیزی گیرش

سیاست های اقتصادی حکومت امیرمؤمنان..... ۳۹

نمی آمده است و برای گذران زندگی اش با مشکل مواجه بوده است. روایت ها هم گویای این است؛ چراکه صدقات مثل زکات در اسلام برای فقراست و از طرفی خدای متعال هم آن ها را واجب کرده است. از این رو اموال بسیاری در حکومت اسلامی انباشته می شده است که عموماً به مصرف فقرا و نیازمندان جامعه اسلامی می رسیده است به همین دلیل فقر هم اگر گاهی در زندگی کسی پیدا می شد گذرا بوده و دوام نداشت.

این قبیل مسائل غالباً از نظر خیلی ها پوشیده مانده است. چه بسا خیلی از جوانان هم این ها را ندانند. در حکومت امیرمؤمنان علیه السلام که ساز و کار آن همانند حکومت رسول خدا صلی الله علیه و آله است کسی پیدا نمی شد که از اول عمرش تا آخر آن را در خانه اجاره ای سر کرده باشد، فقط به این دلیل که پول خرید خانه را نداشته است. مگر خرید خانه چقدر پول می خواهد؟

در زمان حکومت ایشان حضرت یک و جب زمین به کسی

۴۰..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

نفروخت. قانون خدا درباره مالکیت جاری بود: «**الارض لله ولن عمرها**؛^۱ زمین مال خداست و مال کسی که آن را آباد کند».

هرکس هر مقدار از زمین را که می‌خواست می‌توانست آباد کند، مثلاً در آن زراعت راه بیندازد، خانه بسازد، چاه و نهر احداث کند و... .

آری ممکن بود در شهرهای زیارتی و سیاحتی کسی می‌خواست چند روزی اقامت کند و ناگزیر جایی را اجاره می‌کرد. اما این گونه که کسی همه عمرش را در خانه اجاره‌ای زندگی کند، مثل الآن، اصلاً اتفاق نیفتاده است. امروزه شاید ده‌ها میلیون نفر در جهان در خانه‌های اجاره‌ای زندگی می‌کنند.

دلیل عمده این مشکل به قانون مالکیت زمین برمی‌گردد. در کشورهای دنیا معمولاً حکومت‌ها در مالکیت زمین‌ها دست

---

۱. الکافی (چاپ اسلامیة)، ج ۵، ص ۲۷۹.

سیاست های اقتصادی حکومت امیرمؤمنان..... ۴۱

می‌برند؛ دقیقاً مخالف نظر اسلام. از دیدگاه اسلام مالک زمین فقط خداست و کسی که آن را آباد می‌کند و برای نفر سومی مالکیتی در نظر نگرفته است پس هرکس می‌تواند زمین خالی را تعمیر کند، بسازد، آباد کند، چاه حفر کند، قنات بکشد و حتی در آن خانه بسازد. اگر این قانون در دنیا اجرا شود، مشکل اجاره نشینی حداقل به مقدار زیاد حل می‌شود.

البته نقش اداره کننده حکومت‌ها را در مالکیت زمین نمی‌توان نادیده گرفت. حضرت امیرمؤمنان علیه السلام در نامه هایی که به کارگزارانش مثل مالک نوشته است بر نقش اداره کننده و مجری حکومت تصریح کرده است. در عهدنامه‌ای که به مالک اشتر، کارگزارش بر مصر نوشته است، فرموده که آزادی کسب و کار و تجارت را از مردم نگیر فقط نظارت کن که کسی به کسی ظلم نکند و حق کسی پایمال نگردد.

۴۲..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

نقش نظارتی حکومت از منظر امیرمؤمنان علیه السلام

حکومت اسلامی نگهبان حقوق مردم است مثلاً اگر کسی هزار متر یا ده هزار متر زمین را آباد کرد و در آن عمارت و زراعت و باغ و بوستان راه انداخت، دولت باید از او محافظت کند که مبادا کسی به او تعدی کند و اموال او را از او به ناحق بگیرد. به عبارتی حکومت حافظ اموال مردم است و مانع زورگویی و ظلم و تعدی است. حکومت مجری نظم و امنیت در همه ابعاد آن، چه اجتماعی و چه سیاسی و حتی اقتصادی است.

از توصیه های سودمند دیگر حضرت علی علیه السلام به مالک اشتر در خصوص آزادی تجارت است. این قاعده موجب احیای اقتصاد و پویایی آن می گردد. حضرت به ایشان سفارش نموده که در امر تجارت مردم دخالت نکن. فقط راه نقل و انتقال اجناس را برای آنها باز بگذارد تا هر کس از هر کجا که

نقش نظارتی حکومت از منظر امیرمؤمنان..... ۴۳

می خواهد چیزی را بیاورد و جنسی را به هر کجا که می خواهد بفرستد. اگر این گونه راه کسب و تجارت گشوده باشد، دیگر کسی نمی تواند جنسی را احتکار کند.

احتکار در اسلام خیلی نادر است. یعنی قانون تجارت اسلام راه را بر محتکر بسته است. با این حال مواردی هم که پیش بیاید به شدت با آن برخورد می شود، اما در کل اگر کشوری مردم را آزاد بگذارد که هر چه بخواهند از بیرون بیاورند و در فروش و تجارت مانع آنان نشود، اجناس آنقدر وفور می یابد که کار به احتکار نمی کشد. در چنین شرایطی کسی بخواهد جنسی مثلاً میوه ای را احتکار کند، دیگر همکاران او آن جنس را فراهم کرده و می فروشند.

مانند این است که کسی بخواهد میوه اش را به قمیتی خیلی گران تر از بقیه بفروشد. طبعاً مردم هم از او نمی خرند و به سراغ بقیه میوه فروش ها می روند. اما اگر فروش میوه انحصاراً به دست

۴۴..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

کسی باشد، آنگاه به هر قیمتی که بخواهد حتی گران می‌تواند آن را بفروشد. اسلام برای آنکه چنین آسیب‌هایی به اقتصاد جامعه وارد نشود امر تجارت و خرید و فروش را آزاد گذاشته است. امیر مؤمنان علیه السلام در عهدنامه مالک اشتر به این قاعده مهم سفارش کرده اند.

پایان سخن

ویژگی‌های ممتاز حضرت امیر مؤمنان علیه السلام چیزی نیست که به سادگی در این نوشتار حتی آن‌ها را برشمرد. امروزه بیش از هر زمان دیگری به دلیل ناآشنایی مردم جهان با ابعاد شخصیت عظیم حضرت امیر مؤمنان علیه السلام به او ظلم شده است؛ زیرا زمانه اکنون به شدت نیازمند تعالیم و روش‌های آن حضرت است. از این رو معرفی او به دنیا از واجبات کفایی است و تا هنگامی که «من فیه الکفایه» وجود ندارد بر همه واجب عینی است. پس همه باید در عمل به این فریضه مهم

پایان سخن..... ۴۵

الهی تلاش کنند؛ هر کس به فراخور توان و امکاناتش. کسی ممکن است کمک مالی بتواند بکند، دیگری کمک فکری، یکی دیگر با قلمش، آن یکی با زبانش. کسی با تأسیس نهادها و انجمن‌هایی و کسی هم با تشویق دیگران. خلاصه هرکس به نوعی باید در عمل به این فریضه مهم سهیم باشد. مبدا در این ماه مبارک رمضان عمل به نوافل ما را از انجام دادن فرائض باز دارد؛ چراکه «لَا قُرْبَةَ بِالنَّوَافِلِ إِذَا أُضْرَتِ بِالْفَرَائِضِ؛ سودی در مستحبات نیست اگر ما را از کارهای واجب بازدارد».

امید آنکه خدای متعال هرچه سریع‌تر و به آسان‌ترین وسیله این وبای عمومی را از همه جای دنیا مرتفع کند. دیگر اینکه در این ماه مبارک رمضان، همه مؤمنان را در هر جای دنیا که هستند به اعتلای کلمه امیر مؤمنان عَلَيْهِ السَّلَام موفق بدارد و اسباب آشنایی دیگران را با او فراهم آورد. این کار فرضی است واجب و باید بر نوافل و مستحبات آن را مقدم داشت؛ «لَا قُرْبَةَ بِالنَّوَافِلِ إِذَا أُضْرَتِ بِالْفَرَائِضِ».

۴۶..... تزکیه عمل و عقیده در ماه بندگی

مطلب آخر توجه به سفارش حضرت امام جواد علیه السلام است که از درگاه الهی مسئلت فرمود: «**وَزَكَاةٍ فِيهِ أَعْمَانَا**». باید بکوشیم که توشه اعمالمان از این ماه پربارتر از هر سال باشد. مهم ترین توصیه برای نیل به این مقصود این است که چیز کم اهمیت را بر مهمتر مقدم نکنیم و چیز کم فایده را بر چیز مفیدتر ترجیح ندهیم.

البته در این ماه ادعیه مأثوره دیگری هم مثل دعای ابوحمزه ثمالی و زیارت ائمه معصوم علیهم السلام وارد شده است که هر یک آثار خود را دارد. لذا این فرصت‌ها را نباید از دست داد. همه اینها به جای خود مؤثر است، فقط پاره‌ای مقدمات وجودی مثل عقیده سالم و تزکیه نفس و مانند آن را می‌طلبند.

هرکس به قدری که از او بر می‌آید باید در تزکیه اعمالش تلاش کند تا خدای ناکرده مقصر نباشد. اگر خلافتی از او صادر

پایان سخن..... ۴۷

شد، خلاف او، مبتنی بر جهل یا ظلم یا فراموشی یا اهمال

و یا هر چیز دیگری باشد و از روی تقصیر نباشد.

امید آنکه این ماه مبارک را ان شاء الله در حالی پشت سر

بگذاریم که اعمال هر یک از ما در حد خودمان از جانب

خدای متعال تزکیه شده باشد.

وصلی الله علی محمد وآله الطاهرين